

М. А. Шульга, д-р політ. наук, проф., КНУТШ

НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС

В статті аналізується особливості європейського дискурсу нового світового порядку. З'ясовуються їх відмінності від американської версії останнього.

Ключові слова: новий світовий порядок, Європейський Союз, спільна зовнішня та безпекова політика.

В статті аналізуються особливості європейського дискурсу нового мирового порядку. Указуються їх відмінності від американської версії останнього.

Ключевые слова: новый мировой порядок, европейский Союз, общая внешняя политика и политика безопасности.

The article analyzes European discourse's peculiarities of the new world order. It investigates their differences from the American version of the latter.

Keywords: the new world order, the European Union, the common foreign and security policy.

Осмыслення проблеми нового світового порядку, в сенсі нової системи управління міжнародними відносинами, на думку сучасних європейських дослідників, має за мету посилення дієздатності ЄС у міжнародному плані, перетворення його на одного із глобальних гравців, спроможного запропонувати свою, альтернативну до американської, модель нового світового порядку. Якщо прибічники останньої керуються принципами реалістичної школи міжнародних відносин, то європейці воліють приймати рішення у нормативному контексті, який передбачає трансформацію міжнародного права у "транснаціональний правовий порядок" (Ю. Габермас). "Монополіарному світові вочевидь притаманна нестабільність, особливо, якщо гегемон користується своєю силою безвідповідально. Краще врівноважити цю силу не менш могутнім утворенням – ЄС" [1]. При цьому Європа, наголошує Ю. Габермас, має продемонструвати, що в складній світовій спільноті рахуються "не лише із дивізіями, а й з м'якою силою переговорів, взаємовідносин та економічних вигод" [2].

Важливою умовою утвердження правового світового порядку вважається вироблення Європейським Союзом спільної стратегії стовно США, подібно до вже існуючих спільних стратегій, які покликані слугувати для держав-членів Союзу орієнтиром під час вироблення ними своїх національних зовнішніх політик стосовно Росії, України та країн Середземномор'я. В цьому контексті важливе значення мало підписання в грудні 1995 року у Мадриді на самміті ЄС-США Президентами Європейської Ради та Європейської Комісії, з одного боку, та Президентом США – з іншого, "Нового трансатлантичного порядку денного", який був доповнений спільним планом дій.

Однак, попри досягнуті домовленості, Європа все ж прагне навчитися говорити не лише єдиним, а й самостійним голосом у зовнішній політиці, в тому числі й стосовно США. Це зумовлено тією дилемою, перед якою вона сьогодні опинилася, а саме: або змиритися із перевагою Америки, або ж виробити та впроваджувати в життя власний і незалежний курс, розуміючи, що це неминуче призведе до "трансатлантичного тертя" (Петер ван Хам). "Європейські держави опинилися перед необхідністю вирішувати: чи хочуть вони зайняти в "коаліції слухняних" місце, яке їм як союзнику відведе в цьому сценарії Вашингтон, чи ж вони віддадуть перевагу посиленню колективної дієздатності ЄС з тим, щоб добиватися "реконструкції Заходу" в умовах відносної самостійності" [3].

Сьогодні в європейських дебатах про майбутнє трансатлантичних відносин відслідковується згода з приводу, принаймні, двох питань: трансатлантичні відносини потребують корінної зміни, а широка мілітаризація Європи є їх необхідною умовою [Див.: 4]. Ця згода відображена в Європейській стратегії безпеки (офіційна назва "Безпека Європи у кращому світі", грудень, 2003 рік), що є одним із стратегічних документів, де йдеться

про майбутнє європейської зовнішньої політики. У ньому, зокрема, визнається необхідність збільшити та більш ефективно використовувати кошти на оборону з тим, щоб зробити європейські збройні сили більш гнучкими, перетворити їх на сили мобільного реагування й дати їм можливість протистояти новій загрозі. Дослідники відмічають зв'язок завдання широкої мілітаризації Європи з міркуваннями економічного характеру. Показовими тут можна вважати слова Вальтера Штютцле про те, що союз, який не може захищатися, не союз, а тверда валюта, яка має слабку оборону, на довгострокову перспективу не є твердою валютою [Цит. за: 5].

Однак, домінуючою можна вважати думку стосовно того, що мілітаризація Європи є небажаною, оскільки вона, по-перше, загострить конфронтацію із США, а, по-друге, призведе до уподібнення ЄС вже існуючій "глобальній воєнній сили", що поховає перспективи прогресивної політики Євросоюзу [Див.: 6]. Останній, щоб протистояти гегемоністським претензіям США повинен, скоріше, нарощувати потенціал м'якої сили – посилювати невоєнні форми вирішення і попередження конфліктів, а також за рахунок дипломатії й економічної могутності розвивати власну, геоекономічно обґрунтовану глобальну стратегію, власний "коопераційний політичний контрпроект". Так, згадувана вище Європейська стратегія безпеки, на відміну від "Національної доктрини безпеки", ухваленої урядом США у 2002 році, забороняє вдаватися до односторонніх випереджальних дій без отримання відповідного уповноваження на це з боку Ради Безпеки ООН. Скоріше, вона наголошує на "дієвій багатосторонності", визнаючи, що з існуючими загрозами "неможливо справитися виключно військовими засобами" [Див.: 7]. Далі, американська концепція випередження має виключно воєнний характер, а європейська – базується на так званій "тривалій участі", за якої превентивне воєнне втручання застосовується поряд із економічним та правовим й націлене на створення політичних та інституційних засад стабільності, а не просто на ліквідацію безпосереднього джерела небезпеки [8].

Майбутнє ж завдання для ЄС, який справді хоче стати глобальним гравцем, визнають європейські вчені, – це створення багатополіарної системи, в якій будуть враховані інтереси всіх держав (в тому числі й "третього світу") й яка буде базуватися на принципі ненападу, нормах міжнародного права та багатосторонніх підходах. Тому, під час вироблення ЄС спільної стратегії стосовно США, зазначає Петер ван Хамом, потрібно враховувати наступні зауваження. Перше – Європі слід не лише критикувати США, а й пропонувати конструктивні практичні альтернативи воєнному втручанням, що можуть бути прийнятними і для Вашингтону. Друге – Європі слід докладати більш енергійних зусиль з тим, щоб впливати на процес вироблення політики у Вашингтоні, підтримуючи аргументи та фракції, які відповідають її власним інтересам. Третє – Європі слід ви-

робити власне геостратегічне бачення світу й бути готовою до участі у вирішенні проблем, які знаходяться за межами її політичного горизонту, включаючи проблеми Північної Кореї, на Тайвані, Близькому Сході (тобто Європі слід проявляти глобальну зацікавленість). Четверте – Європі слід переконати США в тому, що зусилля Європи з приводу формулювання переконливої спільної зовнішньої та безпекової політики та європейської політики безпеки і оборони спрямовані не на створення якоїсь "противаги" Америці, а на перетворення Європи на надійного і корисного союзника США, який "прагне досягнення спільної мети, але інколи прямує до неї іншими шляхами" [9].

Окрім цього, вироблення ЄС спільної стратегії стовно США, на думку деяких європейських дослідників, попередньо потребує своєрідного іншування США, суть якого полягає у розгляді американської держави як "проблеми для всього світу" [Див.: 10]. Зміст цієї проблеми, пояснює французький політолог Емманюель Тодд, полягає у тому, що США дедалі більше перетворюються на чинник всесвітнього безладу та глобально порушення рівноваги. Тоді як світ відкриває демократію і вчиться політично обходитися без Америки, остання виявляє схильність до втрати своїх демократичних характеристик. Сучасний стан відносин між США та ЄС, на думку Тодда, можна охарактеризувати наступним чином: "сили зближення і роз'єднання наростають одночасно" [11]. Дедалі сильніше прагнення до злиття зі США в Європі дедалі ефективніше тамується потребою роз'єднання, яка швидко прогресує. Вибір, перед яким стоїть Європа сьогодні – це вибір між інтеграцією в американську систему та емансипацією. Остання впливає із об'єктивної економічної могутності Європи та визнає за нею здатність самостійно забезпечувати свій військовий захист.

Тодд називає наступні "важкі й неусвідомлені фактори", що у подальшому чинитимуть вплив на стосунки між Європою та Америкою [12]. По-перше, – це конфлікт цінностей. Так, у Європі домінують цінності миру та рівноваги, що є чужими для сучасного американського суспільства. По-друге, – в Європі взаємовідносини громадян із державою були й залишаються довірливими, а в осередді рівноваги кожного із європейських суспільств лежить соціальна безпека. Тому експорт США своєї специфічної моделі нерегульованого капіталізму сприймається європейськими суспільствами як загроза. По-третє, – це економічна могутність Європи, яка стає автономною потугою. По-четверте, – Європа, на відміну від США, не має особливих проблем із зовнішнім світом, зокрема з двома головними супротивниками США й своїми географічними сусідами – Росією та мусульманським світом. А тому вона стратегічно зацікавлена у довготривалому мирі, а її пріоритетні стратегічні цілі віднині перебувають у радикальній опозиції до американського вибору.

Створюваний нині світ, робить висновок Тодд, не буде імперією, контрольованою єдиною могутньою державою. Скоріше, це буде комплексна система, в якій сукупність рівнозначних націй чи мета-націй урівноважиться, навіть, якщо вони й не будуть рівними. Полюсами цієї системи можуть стати Росія, Японія, Китай, Європа (точніше, її "керівний триумвірат" – Франція, Німеччина та Великобританія), Південна Америка на чолі з Бразилією, а також "демократичні, ліберальні та продуктивні" США. З огляду на це, ЄС має сприяти появі "тверезої політичної суперструктури", яка б відповідала економічній реальності світу та сприяла б уникненню жорстоких зіткнень [13].

Відтак, за висновком європейських дослідників, Європа має об'єднатися на основі "спільної зовнішньої

політики, політики безпеки і оборонної політика" (Ю. Габермас) і, у такий спосіб, збалансувати гегемоністську однополярність Сполучених Штатів, протиставивши неприйнятному для міжнародного права "випереджаючому удару" свої "превентивні заходи" [14].

Усвідомлення цього, яке прийшло на заміну "Власній ідентичності безпеки і оборони ЄС", розглядалося свого часу як важлива умова попередження перетворення "ширшої" Спільноти на політично "слабшу". "Власна ідентичність безпеки і оборони ЄС" була спробою європейських держав-членів НАТО *всередині* альянсу зміцнити європейську складову з тим, щоб здійснити власне вироблення європейської самобутності в царині політики безпеки [Див.: 15]. З цим свого часу було пов'язане рішення НАТО про розвиток "відокремлюваної, але невідокремленої" ідентичності європейської політики безпеки і оборони всередині структур НАТО [Див.: 16].

Непогодження ЄС із цим рішенням та формування Європейської політики безпеки і оборони поза структурою НАТО стало поворотом у напрямку незалежної від НАТО і, тим самим, від США європейської зовнішньої політики та політики безпеки. Знаковими тут можна вважати наступні події. Перше – формулювання так званих "Петерсберзьких завдань" – завдань ЄС в галузі оборони і безпеки, що були визначені Радою міністрів країн Західноєвропейського Союзу у готелі "Петерсберг" поблизу Бона (1992 рік). На цій зустрічі держави-члени висловили готовність надати для виконання воєнних операцій під егідою Західноєвропейського союзу (ЗЄС) військовій підрозділі своїх традиційних родів військ. Було визначено, що збройні сили ЗЄС можна залучати для виконання таких завдань, як: гуманітарні та рятувальні операції; операції на підтримку миру; застосування збройних сил для врегулювання кризових ситуацій. Амстердамський договір (1999 рік) вніс так звані "Петерсберзькі завдання" до Договору про Європейський Союз (стаття 17), відтак вони становлять невіддільну частину європейської оборонної та безпекової політики.

Друге – перетворення Західноєвропейського союзу, за Амстердамським договором, на "невіддільну частину розвитку Союзу" шляхом надання йому оперативних повноважень у сфері оборони. Сьогодні Західноєвропейський союз, попри передачу його повноважень відповідним структурам і агентствам ЄС (за рішенням Ради міністрів країн Західноєвропейського Союзу про поступове розформування цієї організації, листопад 2000 рік), продовжує виконувати функцію забезпечення колективної безпеки ЄС.

Третє – визначення головних цілей спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗБП). (Остання була започаткована Маастрихтським договором (1993 рік) замість запровадженої в 1970 році Європейської політичної співпраці з метою координації зовнішньої політики держав-членів ЄС.) Такими цілями, за Маастрихтським договором, є: захист загальних цінностей, фундаментальних інтересів, незалежності та інтегрованості Союзу відповідно до принципів Статуту ООН; посилення безпеки Союзу у всіх аспектах; збереження миру і зміцнення міжнародної безпеки відповідно до принципів Статуту ООН, а також принципів Заключного Гельсінського акту (1975) та цілей Паризької хартії для нової Європи (1990); підтримка міжнародної співпраці; розвиток і консолідація демократії, а також забезпечення панування права, посилення прав людини і фундаментальних свобод.

Згідно зі статтею 17-ю Ніццького договору (2003), спільна зовнішня і безпекова політика ЄС також включає всі питання, що стосуються безпеки Союзу, в тому числі прогресивне утворення спільної оборонної політи-

ки, яка може перетворитися на спільну оборону у разі прийняття такого рішення Європейською Радою. Рішення Ніццького самміту заклали фундамент дієвої європейської безпекової та оборонної політики (ЄБОП) Європейського Союзу, яка є важливою складовою спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС.

Інструментами здійснення спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС є: принципи та настанови (ухвалені Європейською Радою), які визначають загальний політичний напрям; спільні стратегії (ухвалені Європейською Радою), які визначають "завдання, тривалість та засоби, що їх потребують Союз та держави-члени" у сфері взаємних інтересів, та створюють каркас, в рамках якого Рада може ухвалювати спільні дії та спільні позиції кваліфікованою більшістю (за винятком воєнних та оборонних заходів); спільні дії (ухвалені Радою) з тим, щоб реагувати на конкретні ситуації, які потребують "оперативних заходів"; спільні позиції (ухвалені Радою), щоб "визначити підхід Союзу до певних географічних і тематичних питань" [17].

Амстердамським договором передбачено, що засадничого ухвалення Радою рішень у сфері СЗБП вимагає одностайності. Однак, під час ухвалення рішень, що стосуються здійснення спільних стратегій або спеціальних виконавчих заходів, Рада може діяти кваліфікованою більшістю. Водночас Амстердамський договір передбачає дві нові формули ухвалення рішень у сфері СЗБП. Перша – "конструктивна неучасть", суть якої зводиться до наступного: утримання від голосування членів Ради, присутніх особисто або представлених, не перешкоджає ухваленню рішень, які вимагають одностайності. Член Ради, який утримався від голосування, може обґрунтувати свою позицію в рамках офіційної декларації, що має наслідком звільнення відповідної держави-члена від обов'язку виконання ухваленого рішення. Проте відповідна держава-член визнає ухвалені рішення обов'язковими для ЄС і зобов'язується не перешкоджати діям Союзу, які базуються на цьому рішенні [Див.: 18].

Друга формула має назву "стоп-кран" й застосовується у тих випадках, коли рішення може ухвалити кваліфікована більшість (наприклад, застосування спільних дій), але держава-член "з важливих і обґрунтованих причин національної безпеки" заперечує проведення голосування за таке рішення. В такому разі Рада вправі, діючи кваліфікованою більшістю, передати питання на розгляд до Європейської Ради для ухвалення одностайного рішення. Отже, у спірних питаннях, що мають ключове значення для певної держави-члена, перевага надається принципу одностайності [19]. Фактично, визнає, Д. Дайнен, Амстердамський договір відбив надзвичайну національну чутливість теми співпраці із СЗБП в Європейському Союзі [20].

"Розкол" Європейського Союзу, який стався під час конфлікту в Перській затоці, підтвердив домінування національних інтересів у СЗБП Європейського Союзу. Водночас, зауважує німецький дослідник Матіас Гердеген, ця криза підживила сумніви щодо того, чи має спільна зовнішня політика, визначена за принципом більшості, у своїх ключових питаннях достатню власну значущість, та чи є вона бажаною під час колізії життєво важливих інтересів за сучасного стану інтеграції [21].

Лісабонський договір фактично усталив цей сумнів, задекларувавши, що положення, які стосуються спільної політики безпеки та оборони не зачіпають окремих аспектів політики безпеки і оборони держав-членів. Рішення з питань у цій галузі приймаються одностайно, а можливість змінити процедуру й застосувати принцип кваліфікованої більшості виключена. За Лісабонським

договором, перехід до спільної політики в галузі оборони здійснюється на підставі одноголосного рішення Європейської ради. При цьому, Договір прописує обов'язкову колективну відповідальність країн-членів ЄС: якщо держава-член стала жертвою агресії, решта держав-членів зобов'язані надати допомогу й підтримку усіма можливими засобами. Однак, за договором, це зобов'язання не порушує специфіку політики безпеки деяких членів Союзу (нейтральних держав чи держав, що пов'язані особливими домовленостями), а також домовленості в межах НАТО [Див.: 22].

Верховний представник з питань зовнішньої та безпекової політики ЄС, посада якого запроваджується Лісабонським договором, здійснює зовнішню та безпекову політику ЄС шляхом внесення пропозицій та реалізації вже досягнутих домовленостей. Саме ж формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, за визнанням європейських дослідників (Карен Сміт, Вольфганг Вагнер, Гунтер Гельманн), здійснюється сьогодні у руслі декількох концептуальних підходів, які дають різні відповіді на такі ключові питання, як: хто є важливими учасниками процесу ухвалення рішень (тільки країни-члени)?; як вони ухвалюють рішення (шляхом укладення ділових угод, компромісів тощо)?; чому вони діють спільно (під зовнішнім тиском чи маючи на меті інтереси ЄС)? [23].

Так, раціоналістична теорія кооперації розглядає спільну зовнішню та безпекову політику як міжнародний інститут, а держави – як інструмент для кращої реалізації його цілей. Існування цього інституту та продовження зусиль для його посилення засвідчує, що він пов'язаний з таким масштабом впливу, який значно перевищує суму можливостей впливу окремих країн.

Неореалізм виходить з того, що держави за деяких обставин можуть відмовлятися від переваг, які приносить співпраця з іншими державами, якщо спільні прибутки непропорційно високо розподілені на користь партнерів.

Міжурядовий підхід постулює важливість спільних інтересів країн-членів для досягнення згоди. За відсутності таких інтересів згода неможлива, навіть якщо колективні дії дають взаємну користь.

Теорія еліт тлумачить спільну зовнішню та безпекову політику як консенсус між елітами і припускає, що останні можуть маніпулювати нею для консолідації своїх основ влади.

Концепція співчутливої взаємозалежності розглядає спільну зовнішню та безпекову політику як інструмент розв'язання передусім міжнародних проблем на підставі спільних цінностей, навіть за рахунок власних прямих вигод держав-членів.

Конструктивізм стверджує, що в процесі співпраці інтереси й індивідуальні риси суб'єктів зазнають змін завдяки участі в "колективних задумах". Цей підхід дозволяє пояснити як створення та розвиток спільних уявлень та ідентичностей у галузі оборонної політики за рахунок тривалої регламентованої взаємодії між міністерствами зовнішніх справ країн-учасниць, так й вплив спільної зовнішньої політики та політики безпеки на зовнішню політику країн-членів.

Неофункціоналізм з його ключовою тезою про "переливання" дозволяє з'ясувати "логічні зв'язки" між узагальненою політикою зовнішньої торгівлі і зовнішньополітичною співпрацею, а також між зовнішньою політикою, політикою оборони і безпеки, які засвідчують, що досягнення спільних цілей в одній сфері залежить від співпраці в інших сферах. Як варіант "переливання", що створює додаткові стимули для зовнішньополітичної кооперації країн-членів ЄС, вчені називають екстерна-

лізацію заходів, узгоджених серед країн-членів. Це може бути лібералізація ринку, спільна сільськогосподарська політика тощо. Такі узгоджені заходи змушують країни-члени дотримуватися спільних позицій по відношенню до інших країн, які не є членами ЄС. В свою чергу екстерналізація слугує каталізатором подальшої інтеграції країн-членів.

Концепції з конфліктології та досліджень миру зосереджують увагу на змістовному аспекті спільної зовнішньої та безпекової політики, зокрема на питанні, чи готові міждержавні об'єднання, які складаються виключно з демократій, застосувати силу, і чи ця готовність має свої особливості, що їх можна вивести з демократичного характеру країн-членів та з особливостей співпраці між демократіями. Центральною тут є теза про те, що основою демократичного миру є перенесення норм несилового вирішення конфліктів усередині демократій на площину відносин з іншими демократіями та їхніми об'єднаннями. "З огляду на це можна було б очікувати відображення у зовнішній політиці ЄС норм поведінки країн-учасниць" [24].

Можна зробити висновок, що формування спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС здійснюється у руслі переважання "логіки різноманітності" (Карен Сміт), "багатоголосся" (Вольфганг Вагнер і Гунтер Гельманн) та здатності СЗБП "формулювати тільки символічні позиції" (Карен Сміт). Це, не в останню чергу, зумовлює відсутність до цього часу єдиної точки зору країн-членів ЄС на архітектуру нового світового порядку. Але, водночас, і забезпечує відкритість європейського дискурсу. Відкритість яка, поміж іншим, означає й те, що на майбутнє "центральним завданням досліджень зовнішньої політики і зовнішніх відносин Європейського Союзу залишиться теоретична інновація" [25]. Адже, в той час, коли США діють як єдиний центр, що посилюється коаліціями та альянсами, Євросоюз знаходиться на шляху створення першої багатодержавної системи, яка б ґрунтувалася на добровільному союзі держав-націй, а тому саме ЄС належить досвід формування справді багатопольного світу [Див.: 26]. Відтак, лейтмотивом європейського дискурсу нового світового порядку лишається думка французького політолога Міше-

ля Фуше про те, що Європейський Союз – це своєрідна геополітична лабораторія, яка займається винайденням нової політичної конфігурації сил у сучасному світі.

1. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Десмонд Дайнен. – К., 2006. – С. 600. 2. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Юрген Хабермас. – М.: Издательство "Весь мир", 2008. – С. 42. 3. Там же. – С. 69. 4. Вагнер Ю. Партнеры или противники? Милитаризация Европейского Союза и ее воздействие на трансатлантические отношения / Юрген Вагнер // Европейские страны СНГ: Место в "Большой Европе" / под ред. В. Грабовски, А. В. Мальгина, М. М. Наринского (отв. ред.). – М.: Международные отношения, 2005. – С. 68. 5. Там же. – С. 83. 6. Там же. – С. 92. 7. Гердеген М. Европейське право / Матіас Гердеген. – К.: К. І. С., 2008. – С. 478. 8. Леонард М. XXI век – век Европы / Марк Леонард; пер. с англ. Т. Банкетовой. – М.: АСТ Москва: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 98. 9. Петер ван Хам. Европа и трансатлантические отношения: туманное будущее / Петер ван Хам // Геополитика. Антология / Н. Н. Ашенкамф, С. В. Погорельская (сост.). – М.: Академический Проект: Культура, 2006. – С. 637–638. 10. Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи / Емманюель Тодд; пер. з фр. Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2006. 11. Там само. – С. 157. 12. Там само. – С. 160–171. 13. Там само. – С. 183. 14. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Юрген Хабермас. – М.: Издательство "Весь мир", 2008. – С. 100. 15. Вагнер Ю. Партнеры или противники? Милитаризация Европейского Союза и ее воздействие на трансатлантические отношения / Юрген Вагнер // Европейские страны СНГ: Место в "Большой Европе" / Под ред. В. Грабовски, А. В. Мальгина, М. М. Наринского (отв. ред.). – М.: Международные отношения, 2005. – С. 71. 16. Вагнер В., Гельманн Г. Цивільна світова держава? Зовнішня політика та політика оборони і безпеки Європейського Союзу / Вольфганг Вагнер, Гунтер Гельманн // Європейська інтеграція / Уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; Пер. з нім. М. Яковлева. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 383. 17. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Десмонд Дайнен. – К., 2006. – С. 636–637. 18. Гердеген М. Европейське право / Матіас Гердеген. – К.: К. І. С., 2008. – С. 473–474. 19. Там само. – С. 475. 20. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Десмонд Дайнен. – К., 2006. – С. 637. 21. Гердеген М. Европейське право / Матіас Гердеген. – К.: К. І. С., 2008. – С. 474–478. 22. Лиссабонский договор // http://ru.wikipedia.org/wiki/Лиссабонский_договор. 23. Сміт К. Європейський Союз: творення зовнішньої політики на прикладі Східної Європи / Карен Сміт; С. І. Фатій (пер. з англ.). – Харків: Тарбут Лаам, 2006. – С. 29. 24. Вагнер В., Гельманн Г. Цивільна світова держава? Зовнішня політика та політика оборони і безпеки Європейського Союзу / Вольфганг Вагнер, Гунтер Гельманн // Європейська інтеграція / уклад.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. М. Яковлева. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. – С. 389. 25. Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи / Емманюель Тодд; пер. з фр. Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2006. – С. 391. 26. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры: Эссе / Мишель Фуше; В. П. Серебрянников, Т. Н. Серебрянникова (пер. с фр.). – М.: Междунар. отношения: Белэн, 1998. – С. 97–108, 112–137.

Надійшла до редколегії 02.02.12